

AGRÁRTÁRSADALMAK

VÁRI ANDRÁS

Nemzetek, szervezetek – és kutatóik

1. Szervezeti pártok

Vannak épülő és omló, pusztuló partszakaszok. Ilyeneket nem csak a szárazföldeken, de tudásunk területeinek határain is szemlélhetünk. Az együttműködő emberek olyan összetett társulási formáinak kutatása, melyek sem a modern állam, sem a primer közösségek, családok intézményes formáihoz nem tartoznak, több szempontból is nehéz, fenyegetett tudásterület. Állandó erőfeszítés szükséges ahhoz, hogy a nemtudás különféle árhullámainak (felejtés, félreértés, aktualizálás stb.) ne essenek áldozatul e tudásterek. Ezt az erőfeszítést a történészek újabb és újabb nemzedéke vállalja magára például az egyesületi élet témakörében, műveikkel védve-építve a mondott partokat.

A területnek azonban nem minden része, témája van ilyen kedvező helyzetben. Igaz ez például a szervezetek és a szervezeti mozgalom történetére is. Az alábbiakban tehát áttekinténém azokat a hiányosságokat, melyek egy fontos résztema, a közép-kelet-európai szervezeti mozgalom és a „nation-building”, a nemzetépítésre alkalmazott elméletek, modellek összefüggései kapcsán szembevetődnek. A nacionalizmus kutatói a szervezeteket és a szervezeti mozgalmakat olyan, összefüggéseiből kiszakított módon szemlélik, mintha azok valamilyen szükséges és elérendő állomás lennének a nemzeté válás és a nemzeti mozgósítás pályáján. Figyelmük kívül hagyják a szervezetek gazdasági jellegű funkcióit, ennek megfelelő sajátos működési logikáját, egy kaptafára húzva minden ilyen formát. Ennek következtében nem ismerik föl az egyes népek, társadalmi csoportok szervezeti mozgalmi történeti sajátosságait. Jobbik és ritkább esetben a sajátosan a szervezeti működésből adódó egyedi jegyek helyett különböző, magukban értelmes, de maguknak a szervezetek

működéséhez képest külsődleges, csak a kontextust adó magyarázó tényezőkből – pl. állami és politikai viszonyok, a szövetkezetekben részt vevő rétegek demográfiai fejlődése stb. – kísérik meg e mozgalmak különbözőségeinek teljes magyarázatát adni.

A szövetkezeti mozgalmakról a nemzetté válással vonatkozásában vagy azt állítják, hogy „ez nálunk másként volt”, vagy azt, hogy egyik erősebb vagy gyengébb volt, mint a másik. Mindennek kapcsán elvész a valódi történeti összehasonlítások lehetősége.

Úgy vélem, hogy ezek a „nation-building”-re, a nemzetépítésre kifuító magyarázatai a gazdaság kulturális tagoltságának és azon belül a szövetkezeti mozgalmak fejlődésének sokkal jobban illenek az első világháború utáni helyzetre, a traumatizált vesztesek és a magukat túlnyert győztesek párhuzamos erőfeszítéseire, hogy a nemzetállam illetékességének minden addigi határon túli kiterjesztésével próbálják konszolidálni helyzetüket, mint a megelőző fél évszázadra. A szövetkezeti formák eredeti társadalmi világának, környezetének szem elől tévesztésével nemcsak teleologikus lesz a fejlődés ábrázolása, de a nézőpontot is a győztes és agresszív nemzetállamok politikai-állami történeti kontextusa adja.¹ Elvész a szem elől, hogy a szövetkezet, mint a jövőt megelőlegező társas forma legalább is az első világháborúig hatalmas reményeket ébresztett és komoly, elmélyült munkára sarkallt. Az e forma variációiként létrejött szervezetek többségükben nem a népek harcának színterei, hanem különféle hagyományú és identitású csoportok közös jövőépítési kísérletei voltak.

2. A nemzetépítési tanulmányok kényszerzubbonyában

A szövetkezetek a vidéki társadalmi élet átalakulásának színterei, így tehát a társadalomtörténet kompetenciájába vágnának. Azonban itt nem elemzendő okokból az agrártörténeten kívül a témával ma első sorban a nacionalizmus történeti jelentkezési formáit föltáró, annak leküzdését, elhárítását célzó, erősen a késő 20. századi amerikai „liberalizmus” bélyegét viselő „nationalism studies” foglalkozik vele. E paradigmák európai alkalmazói sem véletlenül válogatódtk ki – a gondolkozási keretek is válogatják saját alkalmazóikat. Mindennek súlyos ára van, hiszen a szövetkezeti mozgalmak alakulásának és fejlődésének nyil-

¹ Szövetkezeti mozgalom és utódállami legitimitás már az egykorú propaganda szintjén is összekapcsolódott, vö.: Klimt, A. (szerk.): *Genossenschaftswesen und soziale Fürsorge in der Tschechoslovakei*. Orbis, Prag, 1924.

ván nagyon is van nemzeti vonatkozása – mint minden társas formának a 19–20. században. Azonban a legtöbb társas formát – múzeum egyesületet, iskolai önképzőkört, tánciskolát, gazdakört, állatvédő mozgalmat – nem csak „nemzeti jellege” alapján vizsgálják, hanem saját jelentősége alapján is, ti., hogy mit mondanak az adott mozgalomban résztvevőknek a természetről, kultúráról, humanitásról, gazdálkodásról stb. alkotott fölfogásáról, avval kapcsolatos törekvéseiről. Nyilvánvaló, hogy a nemzetállami hatóköröknek az első világháború alatti és utáni kiterjesztése kapcsán e társadalmi mozgalmaktól is megkövetelték a lojalitás rituális bemutatását. Az állam és egyesületek, illetve társadalmi mozgalmak e viszonyában a kutatók általában tartózkodnak attól, hogy túlértékeljék az előbbieket „nemzetiesítő” szerepét.²

A nacionalizmus-kutatásban viszont szinte magától értetődőként tételeződik a szervezetekkel kapcsolatban ez a „nemzetiesítő” szerep. Ehhez hozzájárulhat az is, hogy bár bőven van szervezetzeti levéltári anyag, viszonylag kevesebb nyúlik vissza a 19. századra. A reális képhez a szervezetzeti központok és állami szervek normatív forrásain messze túlmenve a szervezetek helyi szintű működésének tanulmányozása is szükséges lenne, ez pedig még ki kellene, hogy egészüljön a szervezetben résztvevők, a helyi társadalom kutatásával is. Ezek komplex és munkaigényes feladatok. A szervezetzeti formák nemzetépítési szempontból való tanulmányozása nemcsak azért mutatja, időnként a meglévő források ellenére is a fenti torzulásokat, mert egyes kutatók „a nemzeti diskurzusok elemzése” címén nagyrészt az országos szervek és a normatív források szintjén, az egykorú programokból és ellenprogramokból kívánnak dolgozni. Maga a nemzetépítés (nation-building) koncepciója, ahogyan az nagyrészt antropológusok és szociológusok (Anderson, Gellner, Kohn, Smith) kezén kialakult, kevésbé alkalmas kiindulópont a 18–19. századi társadalmi

² Vö.: Düding, Dieter: The Nineteenth-Century German nationalist movement as a movement of Societies. In: Schulze, Hagen (szerk.): *Nation Building in Central Europe*. Leamington Spa, 1987. 19–50. Kivételt jelentenek a tornaegyesületek, a 19. sz. első felében keletkezett, fiatal férfiakra toxikáló hatású egyvelege a liberális demagógiának, az agresszív nacionalizmusnak és a testnevelésnek. Vö.: McMullan, Daniel A.: Nothing Wrong with My Bodily Fluids: Gymnastics, Biology and Nationalism in the Germanies before 1871. In: Judson, Pieter M.–Rozenblitt, Martha L. (szerk.): *Constructing Nationalities in East-Central Europe*. Berghahn, New York–Oxford, 2005. 50–60.

integrálódási formák vizsgálatára.³ Mindegyik modell, elmélet külső szempontokat, egy a priori megkonstruált modell elemeit viszi be az adott kor európai társadalmainak vizsgálatába (legnagyobb hatással pl. Anderson és Gellner). Evvel figyelmen kívül maradnak az adott társadalmi kor és tér sajátos, az integráció irányába mutató fejlődési lehetőségei, mint a közép-európai birodalmakban az abszolutizmus által lépcsőnként kiépített állampolgáriság, a jogállamiság valamint a társadalom polgárosodásának folyamatai. Az ily módon pusztán modellek próbababájának tekintett történelemben viszont egy szintre kerülnek a 18–19. században belső fejlődést ígérő, változást érlelő közép-európai társadalmak azokkal, ahol ennek a nyomát se igen látni. Ez különösen azon népek múlt századi generációival szemben méltánytalan, akiknek együtt született modern szabadságuk és modern nemzeti önazonosságuk, ahol a liberális politikai rendszer és a rendileg tagolt társadalmak nemzetté kovácsolásának integráló vállalkozásai elválaszthatatlanok voltak egymástól (német, lengyel, magyar).⁴ E modellek tehát taszíthatnak történelmietlen jellegük, de az említett méltánytalanságuk miatt is.

Másrészt nyilvánvaló fogékonyságot mutatnak e „nation-building” modellek iránt egyrészt az olyan utódállamok kutatói, melyeket alkotó népek a 19. századi társadalmi polgárosodásnak csak gyengébb variációit mutatták, illetve az egykori „dominant ethnic groups”-ból lett modern népek olyan mai történészei, akik különös súlyt fektetnek saját múltjuktól való elhatárolódásra (pl. a német 'Sonderweg' tézisést, és annak közép-kelet-európai megfelelőit támogatók.)

Ezek az ideológiai kényszerek és az ezek szolgálatába állított nacionalizmus-modellek bizonyos fokig megágyaznak a fent már említett történelmi hibáknak. Szinte állandóan fölbukkanó jelenség például, hogy a kutatók a szövetkezetek működésével kapcsolatban a politikai ellenőr-

³ Vö. a nemzetiséggel és nemzeti mozgalommal kapcsolatban: Reiterer, Albert F.: Az etnicitás politikai alapjai; Heckmann, Friedrich: Etnicitás, modern nemzetállam, etnikai kisebbségek, mindkettő. *Regio*, 1992. 1. sz. 3–22.; Deák Ágnes-Bretter Zoltán (szerk.): *Eszmé a politikában: a nacionalizmus*. Budapest, 1995.; Hroch, Miroslav: Nemzeti újjászületés – európai párhuzamokkal. In: Szarka László (szerk.): *Csehország a Habsburg-monarchiában 1618–1918*. Budapest, Gondolat, 1989. 83–102.; Anderson, Benedict: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2006.

⁴ Ilyen integratív vállalkozások elemzéseire ld. Klement Judit–Miskolczy Ambrus–Vári András (szerk.): *Szomszédok világai. Nemzetképek és népkarakterológiák*. KSH Könyvtár. Budapest, 2006.

zést végző hatóságok anyagaiból igyekeznek képet nyerni a szervezetek mozgalmáról. Ezek nyilván nem légből kapottak. Ám a 19. század utolsó harmadában mindkét közép-európai birodalomban a helyi közigazgatási szervek igen sajátos helyzetben voltak azáltal, hogy a sajtószabadságnak a tömegsajtó formájában való megvalósulása és a parlamenti demokrácia egyfelől, a szigorú és politikai lojalitást is követelő kormányalárendeltség másfelől kétféle, egymással ellentétes nyomás alá helyezte a szerveket. Jól látható paranoiával reagáltak mindenféle társadalmi mozgalomra, ami definíció szerint nem lehetett kormánymozgalom. Az osztrómoltóság érzetéből származó paranoiájuk termékei, hivatalos jelentéseik természetesen figyelmet érdemelnek, hiszen nem a véletlen terméke, hogy mely hatóság mikor kivel szemben milyen denunciáló minősítéssel él, mikor bélyegez valamely társaságot felekezeti, szocialista vagy nemzeti izgatónak. Naiv eljárás pusztán a főispáni vagy a tartományelnöki, állambiztonsági szempontú bizalmas jelentésekkel jellemezni egy mozgalmat.⁵ Az irodalomkedvelők Bulat Okudzsa regénye (*Merszi, avagy Sípov kalandjai*) óta tudják, hogy a jelentő, az mindig jelent valamit.

Az ideologikus elvárások ennél a hatósági paranoiákat kézpénznek vevő óvatlanságnál durvább forráskezelési hibákat is elkövetettek a kutatókkal. Ilyen például, amikor valaki a román hadba lépést követően hozott magyar kormányintézkedésekkel kívánja szemléltetni a jogi-politikai helyzetet, melyben a századforduló erdélyi román szervezetek tevékenykedtek.⁶ A későbbi korok, kiéleződött konfliktushelyzetek

⁵ Hunyadi Attila: Three Paradigms of Cooperative Movements with Nationalist Taxonomy in Transsylvania. In: Lorenz, Torsten (szerk.): *Cooperatives in Ethnic Conflict. Eastern Europe in the 19th and early 20th Century*. Berlin, Berliner Wissenschafts-Verlag, 2006. 59–102., különösen 86–90. Vö. még: Tóth István: Szlovák hitelegyletek a századfordulón. *Aetas*, 1992. 4. sz. 62–69. Tóth a Szlovák Állami Központi Levéltárban található, közelebből nem jellemzett századfordulós magyar BM-anyagok alapján kívánta bemutatni 11 felvidéki „szlovák hitelegylet” tevékenységét. A bemutatásban nem válik el a BM elemzése Tóth István következtetéseitől, a közölt táblázatos adatok pedig nem támasztják alá a szövegbeli értékeléseket.

⁶ Hunyadi i. m. 78. *Defense of Land Property* c. fejezetében a szerző „statistics show that...” fölkiáltással idézi Éber Ernő és Bethlen István egykorú *becsléseit* a román birtokvásárlások nagyságáról, melyek az 1900-as évekre vonatkoznak. Hunyadi szerint a birtokvásárlások korlátozása a háború alatt a korábbi román földvásárlások által hiszterizált magyar közvélemény nyomására hozott kormányintézkedés volt. Ezt Hunyadi „the Hungarian government prohibited the buying and selling of land-estates without the state’s approval” leírással adja meg (i. m. 96. lj.). Ez csak az 1917. októberi 4000. sz. rendeletre illik – de az nem a századfordulós helyzetre reagált, hanem a világháborúra, az egész országra vonatkozott, nemcsak

megfogalmazásainak egybecsúsztatása a korábbi és több lehetőséget nyitva hagyó álláspontokkal és értékelésekkel gyakori és durva hiba – hiszen itt a nemzetté válások kutatói a szövetkezeti mozgalom területére vonatkozóan megfaragják, majd előmutatják saját bizonyítékaikat az általuk általánosnak és mindent magában foglalónak vélt nemzetté válást illetően.

Ennél is gyakoribb, amikor egyes kutatók az egykorú szövetkezeti szervezetek, de szélesebben véve bármely egykorú egyesület által magára akasztott „nemzeti” jelzőt készpénznek veszik. A szervezetekre akasztott jelzők nyilván jeleznek valamit, de hogy az valóban a nemzeti ügygel való lángoló szolidaritás vállalásának tekinthető-e, hogy több százezer ember olcsóbban veszi, mondjuk a cukrot a fogyasztási szövetkezet tagjaként, az már nem biztos, az meg végképp nem, hogy e sok olcsóbban vásárló mind tényleg az adott nemzetiség tagja. Még a kiélezett harcokat és fejlett bürokratikus regisztrációt hozó két háború közti lengyelországi szituációban is jelentős „idegen” ügyfélköre volt a „nemzeti” szövetkezeteknek.⁷ Így az is meglepő, mikor az első világháború előtti magyarországi szövetkezetekre nézve például egyértelműen egymáshoz rendelnek szervezetet és nemzetiséget. Szerintem nem igazolhatók azok az állítások, hogy például a szövetkezetek nyilvántartották volna tagjaik nemzetiségét, vagy, hogy a nemzeti hovatartozás a korban minden csoportnál egyértelműen eldönthető, de az sem, hogy a magyar állam dualizmus kori szerveinek bármelyikénél regisztrálták volna a lakosok nemzetiségét.⁸ Ezek az állítások véleményem szerint az 1920, illetve az 1945 utáni politikai gyakorlatot vetítik vissza.

A torzítások konkrét eseteit alább próbálom meg jellemezni, kritizálni. A legnagyobb torzítás már a perspektíva megválasztásával megtörtént. A fent hivatkozott nacionalizmus-modelleket létrehozó angol-szász baloldali liberális miliő felől tekintve a 19–20. századi Közép- és

a nemzetiségi vidékre, végül legalább annyira illeszkedett a földkérdés körüli harcokhoz, mint az állítólagos magyar nemzetiségi politikához, vö.: Kerék Mihály: *A magyar földkérdés*. Budapest, MEFHOSZ, 1939. 147.

7 Lorenz, Torsten–Müller, Uwe: National Segregation and Mass Mobilization. Polish Cooperatives in Poznanian before the First World War. In: Lorenz (szerk.) i. m. 183–200., a századfordulóra: 191.; Struve, Kai: Peasant Emancipation and National Integration. Agrarian Circles, Village Reading Rooms, and Cooperatives in Galicia. In: Lorenz (szerk.) i. m. 229–250.

8 Ezt Hunyadi Attila a 2006. augusztus 21–25. között Helsinkiben rendezett XIVth International Economic History Congress 8. szövetkezeti szekciójában állította a fent hivatkozott dolgozatából készült referátummal kapcsolatos vitában.

Kelet-Európát, a különféle ethnicity, dominant és non-dominant ethnic groups fekete-fehér sakktablájává egyszerűsödik a társadalmak képe. Ezzel szemben a közép-európai társadalomkutató önképében a nemzeti csoportokon belül is, meg azokat átfogva is, legalábbis eltérő konfesszionális alapú kultúrák, a polgárosodási folyamatokban résztvevő és abból kimaradó vagy azt elutasító csoportok, arisztokratikus és dinasztikus elit, és még több más társadalmi helykijelölés, minősítés is helyet kapna.

Ennek a brutális redukciónak okai messzire vezetnének, de említése témánk szempontjából nélkülözhetetlen. Az adott szemlélet szinte minden társadalmi különbséget etnikai különbségként kezel, fogalmai, szavai sincsenek másra. A kijelölés erejét tükrözi, hogy az újabb német szövegekben a Volk, Volksgruppe, Nation odahagyásával már csak a korábban szokatlan „Ethnie” (az ethnic group megfelelője) jelenhet meg. Az ilyen önkéntes farkasvaksággal szemben legalább annak föl kellene tűnnie, hogy milyen közvetlen politikai jelentősége volt a felekezeti kérdésnek pl. az egyesülési szabadság és speciálisan a szövetekezés szempontjából – Windthorst Centrum Pártja egyszerre védte a vesztfáliai katolikus egyesületi és szövetekezeti mozgalmat és annak bajorországi és lengyel megfelelőit. Az ideológiai kényszerek által redukált kutatás legjellemzőbb termékei az arra a kérdésre adott válaszok, hogy vajon mely nemzet fiai alapították az első ilyen vagy olyan szövetekezetet?

„Kevésbé ismert tény, hogy Szlovákia – a föderált Csehszlovák Szocialista Köztársaság mai Szlovák Szocialista Köztársasága – volt az első ország a kontinentális Európában, mely olyan szövetekezetet szervezett, amely szerkezetében, szervezetében és céljában a mai hitelegyletekhez volt hasonló”.⁹ Ez 1845-ra vonatkozik, a „szlovákiai” Nyitra megye egy német–szlovák vegyes lakosságú falujának hat évig élt gazdakörére. A szlovák eredményeket azóta is többen idézik.¹⁰ Az idősebbek emlékezik még a hasonló erőfeszítésekre a szovjetorosz tudományos eredmények elismertetésével kapcsolatban. Marconi? Popov!

⁹ Kirschbaum, J. M.: The Cooperative Movement in Slovakia 1845–1948. In: Bala wyder, Aloysius (ed.): *Cooperative Movements in Eastern Europe*. London, Macmillan, 1980. 23–48.; a Sobotište (Szobotiszt, Ószombat) községben megalakult szövetekezetről: 30–31. A szlovák emigráns Kirschbaum beszámolójának alapja: Ruttkay, Fraňo: *The First Credit Cooperative Society in Europe*. Central Cooperative Council. Praha, 1970.

¹⁰ Holec, Roman: A világ elsőként alakult hitelszövetkezete (Ószombat – Sobotiste, 1845). *Szövetkezés*, 2001. 22. 2. 111–115.

3. A nacionalizmus-kutatások szövetkezetekkel kapcsolatos hét főbűne

3.1. Milyen szövetkezet?

Nem mindegy, hogy milyen szövetkezetekről beszél valaki. A különbségek figyelmen kívül hagyása téves megállapításokhoz vezet, vagy csúsztatások alapjául szolgál.

1. A premodern, mondjuk 1848 előtti társadalmakban a helyi kölcsönös segítségnyújtásnak sokféle hagyományos formája és intézménye volt. Mindezek közös vonása, hogy alapvetően nem váltak el az egyesületi, társulati formáktól. A Habsburg-birodalomban 1848 előtt és 1867 után a jogi szabályozatlanság vagy a tágkeblű szabályozás a legkülönbözőbb intézményes formákat, megjelöléseket és fogalmakat is probléma nélkül tűrte.¹¹ A tételes jogból a „szövetkezet” fogalmára Magyarországon 1875, Ausztriában 1873, Poroszországban 1869 előtt nehéz olyan támpontokat kapni, mely elkülönítené e szervezeteket. A szövetkezeti mozgalom „klasszikusait”, azok írásait is megpróbálhatjuk etalonnak használni, de akkor szem előtt tartandó, hogy bár az első Schultze-Delitzsch szövetkezetek 1850-ben, a Raiffeisen-félék pedig 1862-ben fölláltak, de fontos vonatkozásaikban e szervezetek csak az 1870-es évek végén, vagy azután nyerték el „kiforrott” alakjukat.

A gyakorlat sem jelöl ki kezdőpontot. A kölcsönös segítségnyújtás 1848 előtti intézményei leggyakrabban az egyesületi formát használták a legkülönbözőbb együttműködésekre, mint például az észak-német gát-fenntartók, vagy éppen az 1820-as évek badeni helyi kölcsönegyletei.¹² Ezen együttműködések még korábbi, 18. századi formái a céhekhez, municipalitásokhoz vagy az egyházközségekhez, ritkábban az uradalmakhoz kapcsolódtak. Az ausztriai és magyarországi takarékmagtárak, ahonnan a megszorultak vehettek kölcsön életet a következő aratásig és amelyekből a cseh királyságban kölcsönpénztárak fejlődtek, II. Józsefre mennek vissza. Az egyesületi burjánzás azonban a német és a Habsburg területeken egyaránt a 19. század középső harmadában vett nagy lendületet. A kavalkádban szinte a véletlen műve, hogy hol, mikor és milyen

¹¹ Horváth János, csepregi: *A magyar szövetkezeti intézmény története*. Magyarországi Szövetkezetek Szövetsége. Budapest, 1926.

¹² Faust, Helmut: *Geschichte der Genossenschaftsbewegung*. 3. kiad. Frankfurt/M., Fritz Knapp Verlag, 1977. 30.

formát sikerül a kutatónak mint a „legelső” ilyen vagy olyan szövetkezet megtalálnia. Másrészt ezek a korai alakulatok elég rövid életűek voltak, az is előfordult, hogy az alapszabályokat vagy az alakulás tényét publikálták, de a tényleges működést meg sem kezdték.

2. A fogyasztási szövetkezet is ilyen régi formákból nőtt ki, egy-egy közösség együttes teherviselése valamilyen gazdasági beszerzés kapcsán, pl. kenyérszállat vásárlásnál korábban is gyakorlat volt úgy a parasztok, mind az urak között. Városi-ipari környezetben az angliai rochdale-i takácsok 1844-ben alapított szövetkezetéhez szokás kötni a mozgalom indulását (ezek az említett „világelső”). A Monarchiában az 1860-as évektől általában városi hivatalnokok szerveztek ilyen bevásárló-közösségeket, majd mint ahogy Németországban, úgy a Monarchiában is előszeretettel alkalmazta e formát a munkásmozgalom.¹³

Gazdaságilag a fogyasztási szövetkezet magva a kevés, de állandóan nagy volumenben keresett szükségleti cikk nagy tételben egyszerre történő bevásárlása és kedvezményrel való továbbértékesítése a tagoknak. A tagok így lényegében a nagy- és kiskereskedelmi árak közötti árrésből részesülnek. Ugyanennek egy más variációja, amikor a tagok is rendes kiskereskedelmi áron vásárolnak a szövetkezeti boltban, de év végén bevásárlásaik összege után adott kulcs szerint visszatérítést kapnak. A tagokat ezen árelőnyön kívül semmilyen gazdasági vagy társadalmi viszony nem kötötte össze. A vállalkozás gyenge pontja a szövetkezeti kereskedő, a boltos személye volt, aki gyakran a kasszát is zsebrevágta, de ha nem, akkor sem mindig járt el a kellő ügyességgel és eréllyel. Ezt annál is kevésbé volt képes tenni, mert a területen jelenlévő kereskedők részéről rendkívül durva bojkottnak, fenyegetéseknek, adott esetben erőszaknak volt kitéve. Noha a fogyasztási szövetkezeteknek nincs a fogyasztáson kívül más gazdasági tevékenységük és így belső munkamegosztásuk sem, beszerzéseiknél erősen érvényesül a nagyság előnye. Ezért hamar elindult és 1914 előtt már országos szintet ért el a folyamat, amelyben egyre több ilyen szövetkezetet összefogó központok létesültek.

3. A szövetkezeti formák és hitelezési funkció vélhetően első találkozására – az ún. előlegeylet, vagy Vorschusskasse volt. Az adott társaság által egy közös kasszába előre megállapított rend szerint befizetett összegek adott esetben igénybe vehetőek kölcsönként – vagyis az ember abból az összegből kapott előleget, amit adott idő alatt megtakarítani

¹³ Wygodzinski, Willi: *Das Genossenschaftswesen in Deutschland*. Leipzig, Teubner, 1911.

ígért, innét az előlegegylet név. Tehát ez egy kölcsönös segítséget nyújtó helyi takaré-egyesület volt. Különös és a modern statisztikát megzavaró sajátossága volt, hogy általában meghatározott számú (pl. hat, tíz) évre alakult, ezen idő alatt tőkéje nőttön-nőtt, majd az évek elteltével fölszámolt és fölöszlott. Ezek a formák definíció szerint helyhez, városi, általában kisvárosi közösséghez kötöttek maradtak, de voltak rá kísérletek, hogy egy bank saját hálózatába vonja be az előlegegyleteket. Ebben az esetben az előlegegylet funkciója már megváltozott volna.

4. Hermann Schulze-Delitzsch németországi szövetkezetei az 1860-as évektől alakultak ki, többnyire „Volksbank, Vorschussverein, Vorschusskasse” név alatt.¹⁴ A forma tehát kölcsönvette egy már korábban is létező kölcsönegylet nevét. Schulze-Delitzsch szövetkezetei kisvárosi környezetben, főleg iparosoknak nyújtottak termelési célú előleget és forgótőke-hitelt. A tagok által jegyzett és részletekben befizetett üzletrészek biztosították tőkéjüket, melyekre nyereségrészesedést fizettek. Tehát a tőkés intézetektől nem nagyon különböző helyi pénzügyintézetek voltak, melyek helyismeretükkel költségeiket szorították le és pénzkihelyezéseik biztonságát növelték. Az egyes egységek, mivel belső szerkezetük csak kevésbé tért el attól, amit a hitelezők megszoktak és elvártak, külön-külön is hitelképesek voltak, de jogi és revíziós feladataikra egy idő után központokat hoztak létre. E forma ideológiáját, tehát a vele együtt földidézett jelentéseket az egyes egyének racionális önségélye dominálta, kifejezetten a kor liberálisaihoz álltak közel.

5. A Schulze-Delitzsch-féle szövetkezettel majdnem együtt jelent meg egy másik modell – a Raiffeisen szövetkezet. Az önkép, a teória itt is az önségélyt állította előtérbe, de – nagy hangsúly került a morális tökéletesedésre és a vallásos kötelességre.¹⁵ Am ezek a szövetkezetek falusi környezetben működtek, tehát kezdettől fontos volt a parasztok jogi-technikai-pénzügyi oktatása – ami a tanítómestert is föltételezte. Ráadásul ez a forma alapítójának szándéka szerint altruista, minden nyereszkeskedést kizáró akart lenni. Ezért nem volt eredetileg e szövetkezetekben üzletrész sem, melyekből alakított tőke a szövetkezet által fölvetett hitelek valamely biztosítékát jelenthette volna. A hitelképességet pusztán a tagok a szövetkezet tartozásaiért viselt egyetemleges és korlátlan felelőssége biztosította.

¹⁴ Born, Karl Erich: *Geld und Banken im 19. Jahrhundert*. Stuttgart, Alfred Kröner Verlag, 1977. (1. kiad.: 1976.)

¹⁵ Koch, Walter (szerk.): *F. W. Raiffeisen. Dokumente und Briefe, 1818–1888*. Wien, 1988.

A szervezetet felelőtlen hitelezését pedig az gátolta meg, hogy egy-egy falu közössége alakított egy-egy szervezetet, így a közösség közvéleménye féken tartotta a baráti szívességek elszabadulását. Ugyanakkor a kicsi, gyenge, még igazgatási eljárásokat, pénzügyet, jogot sem ismerő közösség maga is kontroll alatt áll – a Raiffeisen szervezeteket kezdettől hálózatként fogták föl. A hálózati központ nemcsak tanított, revizort küldött és jogi képviselést biztosított, de a tagszervezetek fölhasználatlan szervezeti pénzfelteleit is átvitte másik szervezetbe, illetve külső forrásokból származó hiteleket közvetített a tagszervezeteknek. Mindezt sokkal erősebb volt a centralizáció, vezetői szövegeiben pedig több a nevelő, nyájterelő elem, mint Schulzénél.¹⁶

Közép-Európában minden eddig ismertetett szervezeti forma széles körben és majdnem egyidőben elterjedt. A szerkezeti elvek típusonként azonosak voltak, például a Raiffeisen hitelszervezetek elvét, hogy egy szervezet csak egy települést fogjon át, igyekeztek átvenni a mintából annak utánczóit is.

Mindkét hitelszervezeti modell, ahogy a velük rivalizáló többi forma is az 1880-as évek végére minden közép-európai területen hálózattá fejlődött.¹⁷ Mint láttuk, ennek nem minden formánál voltak egyforma gazdasági alapjai. Az egyes szervezeti hálózatok szervezhetősége is jelentősen különbözött. A politikai aktorokat mindez nem befolyásolta, számukra tért ölelő voltánál fogva minden hálózat érdekes volt. Azt viszont, hogy a politikai mozgósítások szekerébe melyik szervezeti formát hogyan lehetett, vagy nem lehetett befogni, gazdasági sajátosságaik határozták meg.

6. Külön említendők a különös bizalmat, intenzív együttműködést és belső elszámolást követelő formák – a tejszervezet, a pinceszervezet, a raktárszervezet és általában a belső munkamegosztást feltételező feldolgozóipari szervezetek. Ezekből sose alakultak akkora hálózatok, mint az előbbiekből, de megjelenésük a helyi kistermelői rétegek erejére és autonómiájára figyelmeztet – amely területen ilyeneket látunk, ott különösen félrevezető lehet elsiklani a régió sajátosságai fölött.

Összességében tehát már a 19. század végén is többféle szervezettel lehet dolga a kutatónak. Az egyik legfontosabb különbség az eltérő mélységű bizalmat feltételező szervezeti belső kooperáció.

¹⁶ A két alapformát a gazdaságtörténet is, a szervezeti esettanulmányok is részletesen leírják, itt nem fejtem ki bővebben.

¹⁷ Wygodzinski i. m.

A hitelszövetkezeti hálózat belső kooperációja sokkalta bonyolultabb és többszálú volt, mint a fogyasztási szövetkezeteké. Míg az utóbbi tagjainak is csak úgy, legfeljebb más áron szállít árut, ahogy beszerezte, a hitelszövetkezetek belvilága a hitelközvetítés formáiban, feltételeiben is nagy variabilitást mutatott. Éppen ennélfogva az ilyen tevékenységet űző hálózatba nehezebben lehet kívülről belelátni, különösen pedig beleszólni. Jellemző módon Charles Gide csak az egymásért való felelősségvállaláson alapuló hitelszövetkezeteket tekintette egy jövőbeli, a kapitalista gazdaság anarchiájától megszabadult gazdaság előőrseinek, a többi szövetkezeti variációt nem.¹⁸

A nagybani bevásárlás lehetősége által elérhető megtakarításokra építő városi munkások szerte Közép-Európában, meg az igazán szegény, a munkaerő- és a gabonapiacon kívül máshoz nemigen csatlakozó ukrán és dél-orosz vidékek is ebben a fogyasztási szövetkezeti formában lettek összefogva – céltudatos, ideologizált és fegyelmezett elitek segítségével. A gazdasági tevékenységét tekintve homogén fogyasztási szövetkezet jól ellenőrizhető volt kívülről, valamilyen politikai (szociáldemokrata) vagy egyházi fegyelmű csoport által, hiszen csak a boltokat illetve a beszerzőket kellett ellenőrizni és védeni, ilyen vagy olyan eszközökkel. Ez a szervezhetőség és területiség az érem egyik, a politikai erőket vonzó oldala, a fogyasztási szövetkezeteknek a hitelszövetkezetekhez képest viszonylag csekély tőkeereje pedig az érem másik oldala. Az ukrán fogyasztási szövetkezetek álmodhattak ugyan 1918-ban gabonaelevátorokról, az ukrán gabona exportjának monopóliumáról és az egész ukrán társadalom szövetkezeti-korporatív megszervezéséről és kollektív neveléséről, ha a herszoni területi szövetkezeti központ számára még egy mozogó megvétele is leküzdhetetlen akadályt jelentett.¹⁹

A „nationalism studies” egyes kutatói a konkrét szövetkezeti mozgalmak ismertetésénél nem veszik figyelembe a fent vázolt, szerintem alapvető distinkciókat. Az általános kijelentések szintjén kétféle vétek fordul elő legtöbbször: Egyrészt a fogyasztási szövetkezetek – a tagokra lényegében semmilyen rizikót, terhet, kötelezettséget nem hárító, ezért az ideológiai azonosulás jelzésére sem igen alkalmas – létszámadataiból

¹⁸ Gide, Charles: Szövetkezetek. In: *Közgazdasági Enciklopédia*. IV. k. Budapest, Athenaeum, é. n. 839.

¹⁹ Dillon, Alexander: Between Russia and Ukraine: The Cooperators of Southern Ukraine, 1917–1920. In: Lorenz (szerk.) i. m. 159–181., Herszonra: 174., az össz-társadalmi korporativista álmokra: 164–172.

szokott az egész szövetkezeti mozgalom, mint olyan erejére következtetni.²⁰ Másrészt a fejletlen kelet-európai területek állami vagy egyházi elitjeinek a német–osztrák–cseh–magyar régiók társadalmainak történetében bevett, elterjedt formaként regisztrált szövetkezeteket utánzó kezdeményeit, amelyekben a kényszer is jócskán szerepet játszott, a formai hasonlóság okán azonosnak szokta venni a modellként szolgáló eredetivel – ez minden szövetkezeti formánál probléma. Ehhez az is kell, hogy a szövetkezetek működési adatait ne szerepeltessék, csak a szövetkezetek számára, jobb esetben taglétszámára vonatkozókat. Így lesz bármely terület – orosz, román, bolgár – első világháború előtti elmaradott és izolált szegénységéből egy szövetkezetekbe szervezett agrártársadalom.²¹

3.2. Az állam és a szövetkezetek

Az állam és a szövetkezetek kapcsolatát leíró leggyakoribb terminusok: state-control, state-help. Általában a szövetkezetépítés manipulatív jellegét, de legalábbis nemzetállami eszköz szerepét kívánják alátámasztani azzal, hogy kimutatják benne az állami szerepvállalást.

²⁰ Alexander Dillon tizedszázalékokra megadja a dél-ukránok arányát az Orosz Birodalom összes szövetkezetein belül 1915-ben, majd ugyanezt az arányt a szövetkezeti tagokra vonatkoztatva is. Eszerint a dél-ukrajnai és a Don-vidéki, valamint a besszarábiai fogyasztási szövetkezetek tagsága adta volna az összbirodalmi tagság 38,5%-át. „Dél-ukránnak” tart a szerző egy sor kormányzóságot, de hogyan fejtjük meg annak a rejtélyét, hogy ki számít szövetkezeti tagnak? Aki aláírta a belépést? Aki helyett aláírták? Aki befizeti a tagdíjat, illetve üzletrészt? Akit az előjáróság így tart nyilván? Vö.: Dillon i. m. 164–165. Az 1918-as helyzetben burjánzásnak indult szövetkezetekre nézve a szerző egy lábjegyzetben (171. o., 30. lj.) maga is elismeri, hogy „it is questionable, how «real» all these consumer unions were”.

²¹ Merl, Stephan: The Cooperative Movement in Tsarist and Early Soviet Russia: What Role did it play in Nation Building for different Ethnicities? In: Lorenz (szerk.) i. m. 119–157. Merl (126) az általa „savings or loan associations or credit cooperatives” terminussal jelölt képződmények 9,5 milliós tagságára hivatkozva állítja, hogy Oroszország a szövetkezeti szervezetszféra tekintetében 1914-ben a világ vezető nemzeteihez tartozott. Ám tíz oldallal később (136–137.) azt tudjuk meg, hogy az összes szövetkezetinek tekintett intézmény hitelének csak 25%-át adták valamilyen hitelbiztosítékkal, a többi személyes bizalom, illetve utasítás (!) alapján, a biztosítékkal alátámasztott hitelek kétharmada Lengyelországra és a Baltikumra esett, míg az orosz Délen az ilyen hitelek aránya az összes hitelben belül csak 5%-ra ment. Ennek megfelelően tömeges volt a vissza nem fizetés (147.). Merl többször is állítja, hogy az orosz szövetkezeti rendszerben jelentős állami pénz volt, de adatot erre nem hoz. Szerintem ezek az intézmények csak nevükben hasonlíthatók az európaiakhoz.

De a történeti kontextusok elhanyagolása itt is megbosszulja magát. „State control” – ha pl. a magyar jog szerint az adott egyesület vagy szervezet köteles regisztráltatni magát és bemutatni alapszabályait, valamint ennek alapján az alapszabály-ellenes tevékenység megakadályozására az állam a kormánytól független szervezeteknek – ügyészség, bíróság – törvényben körülírt jogosítványokat ad.²² „State control” az is, ha a cári miniszteriális bürokrácia a választott szervezeti vezetőket a saját szervezeti hatáskörükkel kapcsolatban kifejtett tevékenységükért Szibériába száműzi, illetve bebörtönzi.²³ (Nyelvünk határai – világunk határai. A nacionalizmus-kutatásnak igen tág világa van.)

A mai gazdasági szaknyelvben state-help, ha a kormány magára vállalja a pénzintézetek, szervezetek üzleti költségeinek egy részét, vagy bizonyos ügyletek adósok által fizetendő kamatainak részét vagy egészét. Ez adott évben és adott ügyletek köréhez kapcsolódó rendszeres költségvetési juttatás, dotáció, subsidy. Az itt szóba jöhető intézményeknél ilyen állami dotációról az első világháború előtt nem tudok. E korban a legerősebb állami beavatkozási forma az volt, hogy a keleti porosz területeken tevékenykedő „Ansiedlungskommission”, telepítő bizottság, mely lengyel és porosz nagybirtokokat fölvásárolva telepített rájuk német parasztokat, az új telepeket mintegy monopóliumszerűen a Raiffeisen hitelszövetkezetekkel láttatta el.²⁴

Meglepetéssel tapasztalhatjuk, hogy az is ilyen state-help, ha a kormány kamatozó betéteket helyez el a hitelszervezeti központnál, mint pénzintézetnél, illetve ha a hitelszervezeti központ alaptőke-emelésé-

²² Hunyadi i. m. 61–63. Hunyadi szerint az 1898. évi XXIII. tc. alapján „the government received extensive rights of interference.” Úgy véli, az Országos Központi Hitelszervezetnek (OKH) jogában állt a szervezetek irányítása is. Valóban igaz, hogy az OKH vezetőinek kinevezését a Hunyadi által egy másik tanulmány lábjegyzete (!) alapján ismertetett törvény szövege a kormánynak adta. De a tagszervezetek irányítására, vagy azok refinanszírozásában való különbségtelekre semmilyen jogot nem biztosított az OKH-nak, sőt, a szöveg a törvényességi felügyeleten kívül minden más kompetenciát megtagadott az OKH-tól. Mellesleg az OKH nem is egyedi hiteket nyújtott a tagszervezeteknek, hanem bizonyos keretig automatikusan leszámította váltóikat.

²³ Merl i. m. 129. Merl szerint a szervezeti mozgalom tömegessé válását is nagyban segítette a Pénzügyminisztérium támogatása, míg a Belügyminisztérium illetve a helyi hatóságok eléggé önkényesen deportáltatták a szervezeti vezetőket.

²⁴ Spickermann, Roland: Contradictions of Nation-Building: Raiffeisen Cooperatives and the Royal Settlement Commission in the German East, 1885–1914. In: Lorenz (szerk.) i. m. 201–214., Raiffeisen-monopóliumra: 205.

nél a jegyzésben részt vállal. Mellesleg ez az állami szerepvállalás a kontinentális Európának a mezőgazdasági igényeit szolgáló bankjaiban, a földhitelintézetekben általános volt, nem magyar találmány és nincs nemzetiségi vonatkozása. Bár az alaptőke-emelés egyszeri aktus, egyoldalúan csak korlátozottan változtatható, arányaiban eltörpül a rendszeres dotáció mellett, mégis ugyanazt a „state-help” címkét kapja, mint a rendszeres szubvencionálás.²⁵ Meg is érdemli, hiszen az alaptőke-részesedés arányában jelölik ki az igazgatóság tagjait is. A magyar Országos Központi Hitelszövetkezet 1898-as alapítása óta a fenti értelemben vett állami gondnokság („tutelage”) és állami támogatás („state-help”) mellett működött, tehát már innen is látható, hogy a magyarosítási politika része volt. Más konkrét vádpont ellene nincs, hiszen a tagszövetkezetek mintaalapszabályait több nyelven nyomta, sem a tagszövetkezetek, sem a központ nem támasztottak sem nemzeti, vagy vallási hovatartozási követelményt tagjaikkal szemben – ellentétben például a korabeli nemzetiségi szövetkezetekkel. Mindennek alapján már lényegileg azonosnak lehet tekinteni az 1918 előtti magyar jogállamiságba ágyazott hitelszövetkezeti központ tevékenységét az 1920 utáni, egységes jogi kereteket évtizedekig ki nem alakító, viszont az ostromállapotot és annak összes jogkövetkezményét Erdélyben évtizedekig érvényben tartó román államhatalom szövetkezeti mozgalmával. Hiszen mindegyik szövetkezeti hálózat nyomta az ellenfélnek számító mozgalmat – hangzik a differenciált végkövetkeztetés.²⁶ Ha az ember véletlenül tudja, hogy a magyar hitelszövetkezeti mozgalom ott se volt a nemzetiségi megyékben, akkor ezt nem ajánlatos hangoztatni,²⁷ hiszen úgy is lehet érvelni, hogy persze, hogy ott sem volt a magyar hitelszövetkezet a nemzetiségi megyékben, hiszen csak a magyar lakosságú vidékeket akarták szubvencionálni.

²⁵ Hunyadi i. m. 62. Bár ezt az alaptőke-nyújtási technikát is lehet radikálisan kiterjeszteni – de nem a Monarchiában. Milan Hodža mint csehszlovák mezőgazdasági miniszter nem a hitelszövetkezeti központnak, hanem minden egyes tagszövetkezetnek biztosított kamatmentes, 200 000 koronás állami betét formájában alaptőkét. Jančík, Drahomir: Die tschechische Wirtschaftspolitik und der slowakische Regionalismus zwischen 1918 und 1938. In: Müller, Uwe (szerk.): *Ausgebeutet oder alimentiert? Regionale Wirtschaftspolitik und nationale Minderheiten in Ostmitteleuropa (1867–1939)*. Berlin, Berliner Wissenschafts-Verlag, 2006. 179–212., tőkejuttatásra: 188.

²⁶ Hunyadi i. m. 101–102.

²⁷ Vö. a megyénkénti adatokkal: *Jelentés az 1898:XXIII. t.-cikk alapján alakult Országos Központi Hitelszövetkezet s az ahhoz csatlakozott szövetkezetek tíz évi működéséről (1899–1908)*. Budapest, Pátria, 1909.

Világos, hogy itt nem csak a gazdasági összefüggések figyelmen kívül hagyásával vagy a hiányzó disztinkciókkal van baj. Aki az 1918 előtti magyar jogállami rendet összemossa a román államépítés azután következő, jogszabályi alapot nélkülöző földkisajátításokat és évtizedes erdélyi ostromállapotot hozó világával, az koncepció alapján cselekszik.²⁸ Bármilyen legyen is a ki nem fejtett koncepció hozadéka, lesz akinek annak ára, az Osztrák–Magyar Monarchia sajátos minőségének egybemosása a két háború közti Románia dinasztikus-katonai álpármentarizmusával, túl magasnak tűnik.

3.3. A jogrend és a szövetkezetek

Maga az a szemlélet, amelyben az állammal kapcsolatos legfontosabb mérce az, hogy „beavatkozik-e” vagy sem, a mai „neoliberális” sztereotípiákat és főbiákat reprodukálja. Abban a valóban liberális korban, melyben a legtöbb közép- és kelet-európai szövetkezet kialakult, más volt a kérdés. A pénzintézetek és sajátosan a hitelszövetkezetek működésének alapvető feltételeihez tartozott a rájuk vonatkozó jogi keretek kialakítása és annak működtetése, betartatása. Ennek a feladatnak megoldása nélkül vagy egyáltalán nem alakulhattak volna ki ilyen szervezetek, vagy pedig egy sor diszfunkcionálisan működő szervezet születhetett volna. A szövetkezeti intézmények jogi keretek kialakítása a legfontosabb állami feladatokhoz tartozott.

A jogi szabályozási feladat azért is maradhat homályban, mert a „nationalism studies” legtöbbször hozott anyagból dolgozik – a nemzeti ide-

²⁸ Vö.: Mitrany, David: *The Land and the Peasant in Rumania. The War and Agrarian Reform*. London: Humphrey Milford, Oxford U.P., New Haven: Yale U.P. 1930. 120–136. Mitrany megállapításai szerint a földreformot területileg eltérő rendeletek szabályozták, nem pedig törvény, de Erdélyben a kisajátítást helyi tényezők még előbb is hajtották végre, mielőtt a rendelet megjelent volna, annak rendelkezései egyébként is tág teret hagytak a helyi önkénynek, Erdélyben még annál is tágabbat, mint máshol, végül pedig a földreform-rendeletek a parasztok érdekeit figyelmen kívül hagyták. Mitrany könyve más helyén nyomatékosan tagadja, hogy az említett sajátosságok eredményeként a magyarok rosszul jártak volna, különösen, hogy ez e politika célja lett volna, sőt, reprodukál román vádakot, miszerint ez is csak a magyaroknak volt jó. Uo. 211–219. A földreformra vö.: Mikó Imre: *Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés*. Csíkszereda, Pro-Print, 1998. 154–162. Ostromállapotra és kényszerintézkedésekre: Bodonyi Ilona: *Idők szorításában. A magyar kisebbség helyzete a szomszédos országokban 1920 és 1933 között*. Budapest, Kairosz, 2002.

ológiájú mozgalmak önképeit és ellenségekéit igyekszik saját szempontjai alapján átszerkeszteni. Márpedig a jogi szabályozás szükségességéről az egyházi, liberális, szocialista, nemzetiségi, antiszemita irányú szervezetek mozgalmaknak elkötelezett történetírók egyaránt hallgatni szeretnek. Oka van ennek.

Az ideologizált szervezetek mozgalmaira legalább akkora veszélyt jelentettek barátaik, mint ellenségeik. Az ideológiai hivatkozások – egyéb funkcióik mellett – a tagoknak a szervezettel és vezetőivel szemben bizalmának elmélyítését is szolgálták. Ez magában véve éppoly tárgyeret nyit a csalásokra, mint bármely hasonló, föltétlen bizalmat fölhalmozó pozíció – ez a Tartuffe-féle szituáció. A magyarországi agrárius és az antiszemita körökről ismert, hogy legalábbis az 1880-as, 1890-es években éppen a saját „áruvédjegyükkel”, ideológiájukkal visszaélő, csaló szervezetek ellen harcolva követelték a szervezetek ügy törvényes szabályozását.²⁹ Hasonló törekvéseket hozott fölszínre a cseh hitelszövetkezetek fejlődésének egy forrásokra alapozott, differenciált elemzése.³⁰

A szabályozásnak különös jelentősége van a hitelszövetkezetek esetében, ahol viszonylag jelentős befizetéseket kellett teljesíteni a tagoknak. A „csaló” szervezetek a korban állandó botrány, újságtéma voltak. A látványos, kriminális eseteken túl, ahogy a mai „civil szervezeteknél”, úgy a 19. század végén sem lehetett ritka a működés költségeinek fölszaporodása, az igazgatók fizetésének a vállalt nemes célok elébe kerülése. Ha a szervezetek működés állami szabályozása elmaradt, vagy a szabályozás, miként a magyarországi is, olyan engedékeny volt, hogy továbbra is megengedte a szervezetek alakítását a szervezetek törvény által definiált kereteken kívül is, egyszerűen a kereskedelmi törvény hatálya alá tartozó szervezetekként, akkor ennek az volt az ára, hogy a visszaéléseket nem lehetett meggátolni. A „nationalism studies” egyes művelői azonban a szervezetek működés jogi kereteinek kialakítását, a tagok és a szervezetek e formában előírható jogainak és kötelezettségeinek

²⁹ Vári András: A magyarországi hitelszövetkezeti mozgalom megalapítása 1886–1894. Kézirat.

³⁰ Albrecht, Catherine: Nationalism in the Cooperative Movement in Bohemia before 1914. In: Lorenz (szerk.) i. m. 215–227. Albert szerint mind az első, a hatvanas években zajlott kisvárosi hitelszövetkezeti hullámban, mind később a falusi alapítások kapcsán maguk a szervezetek harcoltak újabb állami törvényekért – a századfordulón például egy, a katolikus egyházhoz közelálló hálózat botrányából kiindulva. I. m. 219–220., 224–225.

szabályozását az állami ellenőrzés minősített eseteként, nemzetiségi elnyomásként értékelik. E nézetben a nemzetiségi szövetkezetek szabadságának záloga volt például az, hogy ha az elnyomó törvény által mégiscsak meghagyott lehetőséget kihasználva, nem jelentkeztek be annak hatálya alá, és szabályozatlanok maradtak.³¹ (Ez egy ilyen „fakultatív” elnyomás, ki lehet belőle maradni.) A szabályozatlanság vívmányának hétköznapi nyomorúságos következményeire főntebb utaltam.

3.4. Verseny és monopólium, szatócs és szövetkezet

A monopólium és a verseny kérdése már a szövetkezetek kialakulásakor is fölvetődött. Áruk és hitelek szolgáltatása már a kezdet kezdetén is konkurenciát jelentett a helyszínen levő, nagyobbreszt falusi zsidó közvetítő kereskedők, szatócsok és kocsmárosok számára. Ezt a galíci-ai lengyel és ukrán szövetkezetek kifejezetten zászlójukra írták, mondván, hogyha ők kereskednek, kevesebb megy a zsidónak, és több marad nekik.³² Ezt a nacionalizmus-történet irodalma úgy fordítja le, hogy ilyen helyzetekben az antiszemitizmus volt a nemzetté válás egyik emeltyűje. Ám ott is, ahol nem antiszemita jelben alakult a szövetkezet, a kereskedők szervezetei és maga zsidóság a fogyasztási szövetkezetek alapítását kifejezetten mint a zsidók tönkretételét értelmezték. Követelték a szövetkezeteknek adott, meglehetősen jelentéktelen állami kedvezmények visszavonását és annak megtiltását, hogy a fogyasztási szövetkezetek olyanoknak is adhassanak el árut, akik nem tagjaik a szövetkezetnek.

Eltekintve már most a szervezet-alapításokat kísérő szövegektől, maga a kereskedelmi tevékenység – a fentebb említett, állami erővel alátámasztott monopoljogok esetét kivéve – nem fogható föl zárt összegűnek, korlátolt terjedelműnek, vagyis ha új kereskedő lép be e területre, nemcsak a már ott lévők rovására gazdagodhat. Ezzel szemben az új kereskedelmi szervezet belépése az addig az adott szintéren egyeduralkodó szereplő monopóliumát töri meg. Ilyen helyzetben a falusi kistermelők csak nyerhetnek azon, ha a faluból és a faluba irányuló áruforga-

³¹ Hunyadi i.m. 63. Hunyadi említi a szövetkezeti törvény fakultatív jellegét, valamint, hogy mind a szász, mind a román szövetkezeti mozgalom „continued to constitute their cooperatives” az 1875-ös kereskedelmi törvény alapján. A fakultatív jelleg és az állítólagos nemzetiségi elnyomó funkció között a szerző nem érzékel ellentmondást.

³² Struve i. m. 234–236.

lomba új szereplő lép be az addig ott egyeduralkodón kívül, versenyre és nagy valószínűséggel árrésének csökkentésére kényszerítve azt.

Fejlődésük egy más szakaszában a fogyasztási szervezetek beszerző, illetve az apparátusukra épülő értékesítő tevékenységét, ha már országos hálózatokká szerveződtek, az állam is fölhasználhatja. Ez elsősorban az első világháborús helyzetre igaz. Ezt az állami hadiszállítói monopóliumhelyzetet, illetve az ennek kapcsán megnőtt forgalmat és továbbterjedt hálózatot minden szervezeti központ beszámolója, önértékelése mint a szervezeti eszme diadalát értékeli. Ezeket az értékeléseket máig hivatkozza a „nationalism studies” szervezetekkel foglalkozó ága, az adott nemzeti mozgósítás sikerét bizonyítandó. Nagy súllyal szerepelnek ezen érvek az utódállamok szervezeti virágzásának szemléltetésére.³³ Ám kérdés, hogy mennyiben tekinthető a szó szoros értelmében szervezetnek az a szervezet, melynek tevékenysége részben állami monopóliumra alapul, jövedelmeit ez a pozíció biztosítja? Azt már meg sem merem kérdezni, hogy mennyiben mutatja ez a nemzeti mozgósítás sikerét? Vagy esetleg fordítva, a szervezeti központok közös érdekei által létrehozott megegyezések a nemzeti táborok közötti békés egymás mellett élését teremtették volna meg?³⁴ Valóban?

³³ Vö.: Dvořák, C. I. F.: Das landwirtschaftliche Genossenschaftswesen. In: A. Klimt (szerk.): i. m. 29–52., különösen 38–39. Dvořák kiemeli annak jelentőségét, hogy a fogyasztási szervezetek a háború alatt a gabonafőlvásárlásra monopóliumokat kaptak, majd elmondja, hogy az így megerősödött szervezetek monopóliumhelyzetüket a gabona szabad kereskedelmének 1921-es visszaállítását követően is meg tudták őrizni, és így „aus diesen Gebieten verschwanden die Getreidehändler”.

³⁴ Reich, Andreas: Economic Interest and National Conflict: The Relationship between Czech and German Consumer Cooperatives in Czechoslovakia between 1918 and 1938. In: Lorenz (szerk.) i. m. 263–282. Reich a fogyasztási szervezeti központokat a német és cseh nemzeti táborok megjelenítőinek tekinti. Lehet, hogy ez a két háború közötti kiélezett szembenállásban találó megfeleltetés. Fölvethető vele szemben a központok „kormányközelisége”, pl. a nekik juttatott állami jogszabályok kérdése, másrészt bürokratizált elidegenedésük az általuk állítólag képviseltéktől. Az a probléma, hogy kit és mit képvisel egy ilyen nagy központ, akkor is megmarad, mikor szembenállás helyett az interetnikus kooperáció kerül napirendre. Ráadásul ez igen csak epizódszerű. Nem meggyőző, mikor az államilag kvótákkal szabályozott margarintermelés terén a kereskedőkkel szemben kialakult pontszerű együttműködést a szerző úgy értékeli, hogy az addig erősen ózdkodó németek együttműködése „with Czech consumer cooperatives had become natural and could no longer be undermined by national conflict”. Vö.: 277–279.

3.5. Bank és szövetkezet

Minden sikeres hitelszövetkezeti hálózat, bármely modell volt is a kiindulópontja, megtanulta, hogy nagy hitelközvetítési integrációt kell, hogy alkosson. Másrészt a hitelszövetkezetek mindegyike, kiinduló ideológiai pozíciójától függetlenül igen hamar belátta, hogy ha nem csak a helyi-regiónális szűkösség újraelosztására akar szorítkozni, akkor külső hitelforrásra szorul. Ennek megfelelően ki is építették együttműködésüket a kapitalista bankrendszerrel. Ez nem kellett, hogy szükségszerűen korlátozza autonómiájukat, de viszont bizonyára megnehezítette az illúzió fönntartását, hogy itt valamilyen alternatív, nem-kapitalista jellegű társadalom építése folyhatna, ami pedig a hitelszövetkezetek vonzóerejének egy részét adta.

Az, hogy a kapitalizmus normális tőkeárforgásába bekapcsolódó szövetkezet mennyiben őrizheti meg az autonómiáját, az alapszabályai és annak érvényesítési lehetőségeinek függvénye. Ez konkrét vizsgálatot igényel. Nem tartanék azonban konkrét vizsgálódást annak megállapítására, hogy a részvénytársaság profitérdekelt szervezet-e? Bizony az, minden esetben. Ez az I. világháború előtti helyzetben elég jól megkülönböztette egymástól a bankot és a szövetkezetet. Utóbbinak nem kellett maximális profitra törekednie és általában nem is tette. Kamatmargé-át a Raiffeisen-rendszerben alapszabályai maximálták, a keletkező tiszta hasznot pedig a tartalékalapok föltöltése után másra nem, csak a helyi közösség céljaira lehetett fordítani. Ezért aztán eléggé bizarr, amikor a magyarországi nemzetiségi pénzüzetek tárgyalása során a kettőt, a részvénytársasági bankot (pl. az Albinát) és a hitelszövetkezetet összemossák.³⁵ A részvénytársaság, bármilyen nemzeti színre festi is magát, profitot kell, hogy hozzon részvényeseinek. Frappáns bizonyíték erre az a bank-rt., melynek a cseh szövetkezetek adták össze a tőkét, a prágai Živnostenska.³⁶ Ennél a bankban tőketulajdonos szövetkezetek sajátos tulajdonosi érdekei és a banküzem logikája szorították a bankot arra, hogy üzletpolitikáját a haszon és hozszabttávú növekedés érdekében alakítsa ki, ne pedig a cseh nemzeti irányú szövetkezetek támogatására helyezze a súlyt.

A hiteléletben is lehetnek monopolpozíciók, és nemcsak a fentiekben a szövetkezeti kereskedelemben megismertekhez hasonló, az állam által adott jogosítványok hozhattak létre monopóliumot – a helyzet is.

³⁵ Hunyadi i. m. 67–69.

³⁶ Albrecht i. m. 220–222.

Az utolsó posta, amit a korszakban sok, saját postával nem rendelkező helyiségben székelő uradalom és birtokos levélpapírján látunk megadva – monopolhelyzetben van, egy hálózat legszélső elemeként ez a posta érhető el leghamarabb, a többi csak aránytalanul lassabban. Hasonló helyi monopóliuma van a falvak népe felé legközelebb eső, „utolsó posta” jellegű hitelintézetnek, bármilyen formában is működjék. A szövetkezeti kibontakozás előtt az 1870-es években ezek az „utolsó posták” legtöbbször a kisvárosi takarékpénztárak voltak.³⁷ A falusi hitelszövetkezetek megalakulásával a parasztok helyileg is, meg a hitelügyletek jellegét tekintve is közelebb kerültek a modern pénzügyi integrációhoz. Ám viszonyítva tekintve a dolgot, egy bizonyos helyi monopolpozíciója a helyi pénzintézetnek a gazdasági integráció, az infrastruktúra, az alfabetizáció és a kereskedelmi-pénzügyi ismeretek elterjedésének adott fokán továbbra is meg kell, hogy maradjon, noha a paraszt számára nyilván jelentősen csökkenti a hitelhez férés nehézségét és költségeit az, hogy a kisvárosi takarékpénztár helyett a falusi hitelszövetkezettel van dolga. A hitelszövetkezetek ugyanakkor más üzletet műveltek, mint a takarékpénztárak – kockázatosabbat. A takarékpénztárak általában ingatlanhitelezést folytattak, aminél a jelzálogi biztosíték folytán a hitel visszafizetése meglehetősen biztosítva volt. Kivételt jelentenek ez alól azok a kelet-európai területek, ahol nem volt telekkönyv, például a román királyság. A hitelszövetkezetek viszont személyi hitelt adtak, ilyen biztosíték nélkül, szükségszerűen magasabb rizikóval. Ez az egyes szövetkezetek refinanszírozási lehetőségei, a helyi gazdálkodás, a hitelfelvevők igényei és a helyi társadalom szegmentációjából eredően lecsapódhatott, de nem kellett, hogy automatikusan lecsapódjon magasabb hitelkamatokban is. A „nationalism studies” művelői azt a jelenséget, hogy pl. a lengyel vagy román paraszt inkább fizet magasabb kamatot a „nemzetiségi” hitelszövetkezetnek, mintsem hogy az ellenséges néphez tartozó municipiális vagy részvénytársasági takarékinvézethez menjen, a nemzeti ügy oltárán lerótt adónak tekintik és a falusiak nemzeti elkötelezettségére követték belőle.³⁸ A kamatkülönbség, amire hivatkozni szoktak, 1–2%-os, ami nem csekély, de a következő pénzintézeti lépcsőfok, a kisvárosi takaréklévére a díjakkal, okmányok beszerzésével, utazásokkal ennél

³⁷ Vö.: Galgóczy János: Hitelügyeink szabályozásának kérdéséhez. *Nemzetgazdasági Szemle*, 2. évf. 2. füzet. 1878. ápr.–jún. 1–30.

³⁸ Hunyadi i. m. 88.

sokkal többre tehető. Tehát a helyi monopolpozíció szerintem életközelebb magyarázata lehetne a jelenségnek – de ezt is vizsgálni kellene.

Az itt vázolt monopolpozíció kiépíthető, elmélyíthető, de másrészt csökkenthető is. Ez alapvetően annak függvénye, hogy mekkora nehézségekkel jár a falusi parasztnak az uzsorán és a helyi hitelszövetkezeten túl más hitelforrások elérése. Az Osztrák–Magyar Monarchia és a Német Birodalom tekintetében itt is az etnikailag illetve konfesszionálisan gyakran eltérő jellegű kisváros és vidéke kapcsolatai a relevánsak. E kapcsolatok 19. század vége előtti helyzetére alapvetően a korlátozott szélességű, de stabil és intézményesült interetnikus kooperáció a jellemző. A vasutak és az alfabetizáció korában e kapcsolatok továbbra is megőrizhetők, de elvben szélesíthetők is. De másrészt rombolhatók is – pl. a városi etnikum, vagy a másvallásúak elleni paraszti gyűlölet fölkorlácsolásával, az etnikai-konfesszionális megbélyegzésnek az állam által kínált intézményes formákra való kiterjesztésével, bojkottmozgalmakkal. Ha a helyi nemzetiségi elit egy ilyen szegregációs irány mellett dönt, akkor az „utolsó posta” szerepet betöltő pénzintézet, az adott összefüggésben a hitelszövetkezet helyi monopolpozíciója megerősödik – az alternatívát nélkülöző hitelfelvevőktől pedig több pénz szedhető be. Itt tehát a magasabb kamatot, illetve díjakat már nemcsak a hitelüzlet eltérő jellege diktálja. Az csak hab a tortán, hogy a hitelszövetkezetek visszatükrözik a helyi társadalmak szerkezetét, így ahol a helyi elitek, a papok, jegyzők stb. a paraszttal szemben uralmi pozícióban vannak, ott a hitelszövetkezetet is uralni fogják, az alternatív hitelforrásokhoz vezető utak elzárásával tehát egyszerre erősítik a hitelszövetkezet jövedelmezőségét és a saját hatalmi helyzetüket. Ennek kombinált formái is lehettek. Például, a szövetkezetek a helyzeti előnyt kihasználva, de egyben viszonylag magas betéti kamatokat kínálva és persze megfelelő „helyi ráhatással” gyűjthettek betéteket, e forrásokat magas kamatra helyezhették ki, amint a beszámolók hangsúlyozzák, „kevésbé bürokratikus módon”, ami alatt itt (mivel személyi hitelt mindenki csak kötelezvényre vagy váltóra, tehát azonos formák között tudott adni) csak az érthető, hogy tulajdonképpen hitelképtelen embereknek is adtak némi hitelt.³⁹ A visszafizetést a helyi elit pozíciója, a nemzeti-vallási szolidaritás, de keményebb mód-

³⁹ Müller–Lorenz i. m. 194. Az általam idézett mechanizmust a szerzők a poseni lengyel hitelszövetkezetekre nézve írják le. Bár a helyi elitek szerepét ebben az összefüggésben nem mérlegelik, másutt viszont a lengyel sikerek magyarázataként emelik ki a katolikus papok és nemesek részvételét.

szerek is segíthették, melyek csak a szeparatista mozgalmaknak álltak rendelkezésére. Ennek az uralmi és monopolhelyzetnek állami intézményes korlátja nincs és nem is lehet, az utódállamokban 'populista' vagy 'agrár' ideológiákkal létrejövő pártok kormányai éppoly kevéssé láttak bele a helyi társadalmakba, mint az előd-birodalmak liberálisai. Az állam tehetetlenségével szemben azonban a hitelszövetkezeti hálózati központok kontrollálták a tagszövetkezeteik által szedett kamatok nagyságát és a kamatmarge nagyságát. Erre vonatkozó előírásaik nem egyedi döntések voltak, hanem az alapszabály rögzítette őket. Ez definíció szerint nem egyedi, a hely sajátos viszonyainak megfelelő beavatkozás volt száz meg száz falusi társadalom életébe, hanem az elitek játéktérének általános szűkítése. Ennek módja lehetett egyrészt a kamatrés szűkítése, mely csökkentette a helyi szövetkezetek (vezetőségeik) által föl-számítható költségeket, másrészt a kamatszintek közelítése az alternatív tőkeforrások kamataihoz, ami persze egyszerre csökkentette a szövetkezeti hitel előnyösségét és az azt esetleg monopolizáló helyi elitek hasznát. A központoknak voltak más hasonlóan működő eszközei is. E szövetkezeti központok anyagai alapján a mai kutató számára is eldönthető lenne a kérdés, hogy a szövetkezés a parasztságnak a gazdasági integrációba való beemeléseinek volt-e eszköze, vagy lehetőséget adott-e az említett helyi monopóliumok kiépítésére a helyi nemzetiségi eliteknek.

A hálózattá szervezés lehetősége független attól, hogy a helyszínen, a faluban milyen szerepet tölt be a szövetkezet. A helyi egységeket pedig nemcsak szövetkezeti központok, de bankok is hálózattá szervezhetik. Persze, ezek működési célja a profit. Az egyik korai kísérlet a magyar Kisbirtokosok Földhitelintézete Rt. volt.⁴⁰ Ez névlegesen szövetkezeti formában működő helyi alakulatokat akart maga köré szervezni, de a „szövetkezetek” szerepe lényegében a bank hiteleinek kiközvetítésére és a visszafizetés garantálására szorítkozott volna. A kísérletnek nem voltak nemzetiségi vonatkozásai és nem is sikerült megvalósítani – de újra föltámadt az erdélyi román Albina Bank Rt. alapszabályaiban.⁴¹ Az e bank által mozgatott hálózat nagyságáról és működéséről értékelhető adatokat nem közöltek a kérdés kutatói. Azt viszont leszögezzük, hogy ezek a favak fele nyúló hitelkapcsolatok is azt jelzik, mennyire elkötelezett volt nemzetileg az Albina. Ehhez legalább annyit hozzá kell

⁴⁰ Galgóczy Károly: *A Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete huszonöt éves fennállásának története*. H. n., 1905.

⁴¹ Hunyadi i. m. 68.

tenni, hogy az alapszabályok magukban véve a törekvéseket, célokat jelzik, nem pedig a megvalósult üzleteket mutatják, és végleg semmit nem mondanak a gazdasági kapcsolatok tényleges szegregációjáról. A forrásokra alapozott nemzetépítés-kutatás a német–cseh viszonylatban a hitelek terén az 1918 előtti korszakban csak korlátozott nemzeti szegmentációt talált, a gazdaságot alapvetően strukturáló tényezőkhöz képest a nemzeti hovatartozást másodlagosnak, noha mélyülőnek tapasztalva.⁴²

A bankok és pénzügyi integrációk világa tehát külön tudomány, sajátos univerzum. Ha az egykorúak, és nyomukban a nacionalizmus-kutatók nemzeti színekkel mázolják be ezt a világot, az abban való tájékozódás nem lesz könnyebb, hanem nehezebb. Ezenközben az ilyen integrációk működése, kohéziója, belső szakadásai nagyon is hozzájárulhatnak a nemzetépítő vállalkozások sikeréhez vagy kudarcához. De ez a történeti térben és időben megmutatandó, nem pedig előfeltevésként fogadandó el.

3.6. Szövetkezetek és parcellák

A nagybirtok e korban egész Európában teret veszített, a paraszti üzem teret nyert. Alapvetően négy fontos tényező hatott együtt abba az irányba, hogy megérje a nagyobb birtokokat fölparcellázni:

1. A paraszti gazdaság nem piaci áron számította saját munkaerejét. Míg a nagyüzem egyre drágább és egyre fegyelmetlenebb munkaerővel kényszerült dolgozni, addig a paraszti családi birtoküzem a kapitalista számítás szerint akár "irracionális" mértékben is törekedett földtulajdonának bővítésére.

2. A gabonaválság a termelés intenzifikálódása irányában is hatott, a kisebb, paraszti üzemek pedig intenzívebben gazdálkodtak. A zöldséggyümölcs és a fűszernövények termelése, a tejtermékek, a feles kukoricára alapozott sertéshízlalás jelentősége mind megnőtt az első világháború előtti harminc évben. Ennek kapcsán a hagyományos paraszti birtoknagyságoknál kisebb egységek is életképesek lettek, a középparaszti gazdaságok pedig olyan vegyes gazdálkodást folytathattak, mely területre vetítve jelentősen több értéket adott, mint a nagyüzem.

3. A természetes szaporodás és a migráció, mely az első világháború előtt mind a régiók, mind az államok között lényegében akadálytalanul zajlott, egyes területekre jelentős „túlnyomást” produkált.

⁴² Albrecht i. m. 225–227.

4. Még a fenti összes tényező figyelmen kívül hagyásával is, a kisbirtokon a ház és a gazdasági épületek nagyobb mértékben emelik meg az ingatlan értékét, mint a nagyobb gazdaságoknál, a parcellázó bank, vagy más ügynök szempontjából már maga a nagyobb birtok földarabolása is többletértéket létrehoz, így a közvetítő szempontjából hasznot hajtó tevékenység. A földbirtokok szabad piaca tehát enyhén lejtett a kisebb birtokok irányába, ha egyéb tényezők ezt nem ellensúlyozták. Mint az előző pontokban láttuk, a kor gazdasági adottságai inkább erősítették e tendenciát.

E tendenciák érvényesülésének kétségekívül van etnikai mintája. Hiszen a birtokos és a paraszti rétegek e birodalmak jelentős területein más-más etnikumhoz tartoztak, így itt majdnem természetesnek tekinthető, hogy a birtokosi rétegek elvesző, fölparcellázott földjeit összegyűjtő parasztság másféle népből jött, mint az urak. A parasztságon belül pedig az egyes etnikai-táji csoportok öröklési rendje, földhalmozó képessége, megélhetésének a földszerzés érdekében való szigorú összeszűkítésére való hajlandósága – nagyon is különböző erőt adtak e csoportoknak a földért folytatott harcban.

Mindez teljesen független a nemzetiségi mozgalmak, vagy a közép-európai birodalmak állami szervezeteinek tevékenységétől. A parcellázást és a birtokstruktúra átalakítását ugyanakkor mindkét oldalról megpróbálták saját érdemnek betudni.⁴³ Ennek motivációja eltérő volt.

A közép-európai birodalmak hagyományos földbirtokosi elitjeinek a legkomolyabb sokkot okozta a föld kapitalista piacának kialakulása, e rétegeknek banktőkével szembeni térszerzése és ehhez adódóan a fent említett, a birtokaprózódást segítő tendenciák érvényesülése. Több irányban is, így a kapitalizálódás irányában is keresték a kiutat. Az ennek ellenére bőséggel aratott kudarcokra éppen e modernizálódó birtokosi rétegek köreiből széles körben elfogadott magyarázatok egyike a nemzetiségi mozgalmaktól áthatott parasztságok földszerzése volt.

Ez a jelenség az egész közép-európai területen hasonlóan zajlott. Jelentős ellenakcióhoz azonban csak Poroszország keleti területein vezetett, ahol nagyarányú földvásárlásokkal és telepítésekkel próbálták ellensúlyozni a lengyelek nagyobb szaporaságát és betelepődését. Az akcióban

⁴³ Ebben az értelemben reprodukálja az egykori szerzők érveit Hunyadi (i. m. 75–79.), Müller és Lorenz (i. m. 192–197.) úgy vélik, a porosz telepítési akciók olyan provokatív erővel bírtak, hogy lényegében szándékuk ellenére segítették a lengyel szövetezeti mozgalom nemzeti mozgósításá mélyülését.

szerepet kaptak, de csak korlátozottan, szövetségi formák is.⁴⁴ Az irodalom ma egyetért abban, hogy az akció teljességgel sikertelen volt, mégpedig nem valamilyen szervezési hiba és nem is a nemzetiségi ellenállás miatt, hanem egyszerűen azért, mert a földpiacon nem lehet ellensúlyozni a demográfiai átalakulást.⁴⁵ Más helyeken, így Erdélyben is, hasonló állami akció nem zajlott, a telepítési akciók egyrészt jelentéktelenek – a poroszországinál százszor kisebbek – voltak, másrészt nem nemzetiségi, hanem nagyjából birtokpolitikai motivációjúak, harmadrészt ahol és amikor mégis volt nemzetiségi vonatkozásuk, a liberális jogrend ezt igen szűk érvényesülési területre szorította. Ugyanakkor a földért folytatott harc metaforikus jellege jó alkalom volt mind a hagyományos uralkodó osztályok, mind a nemzetiségi mozgalmak értelmiségi ideológusainak a különböző vészharangok kongatására.

A földbirtok tulajdonának más csoportok kezébe való kerülése nem hatás nélküli a nemzetiségi státuszától – a „magán” birtokjog és az „állami” szuverenitás között lehetnek átjárások. De ezt nem az állami földbirtok-politika, illetve a szövetségi mozgalmak keretében célszerű tárgyalni, hanem gazdaság- és társadalomtörténeti keretben.

3.7. Erőforrások elvonása vagy nyújtása

Elsősorban a hitelszövetkezetekkel kapcsolatban merülnek föl az irodalomban olyan megfogalmazások, hogy a hitelszövetkezeti hálózatok az adott nemzetiségi vidékek erőforrásait megcsapolták, az ott termelt jövedelemtöbbletet elvonták és a birodalmi vagy nemzetállami központ javára fölhasználták.⁴⁶ Konkrétan a felvidéki szlovák szövetkezeteknek az országos hálózatból való kimaradását értékeli egy szlovák társadalomtörténész úgy, mint ami megakadályozta volna e szövetkezeteknek a gazdasági kizsákmányolását és politikai kihasználását.⁴⁷ Ezek a megfogalmazások

⁴⁴ Vö.: Spickermann i. m. és Müller, Uwe: Modernisierung oder Diskriminierung? Siedlungspolitik in den preußischen Ostprovinzen zwischen nationalitäten- und agrarpolitischen Zielen. In: Müller (szerk.) i. m.

⁴⁵ Scott, Eddie: Ethno-nationality, Property Rights in Land and Territorial Sovereignty in Prussian Poland, 1886–1918: Buying the land from under the Poles' feet? In: Stanley Engerman and Jacob Metzger (eds.): *Land Rights, Ethno-Nationalism, and Sovereignty in History*. London, Routledge, 2004. 56–86.

⁴⁶ Holec, Roman: Siege und Niederlagen: Der slowakische Wirtschaftsnationalismus vor 1918. In: *Bohemia*, 37. köt. 1996. 1. sz. 38–54.

⁴⁷ Holec i. m. 50–51

az egykori birodalmak szeparatista mozgalmainak érveit reprodukálják. A szövetkezeti „nation-building” történészei a fenti állásponttal megegyezően Szlovéniára vonatkoztatva is a nemzeti kizsákmányolás elleni mozgósítást tekintik a szövetkezeti mozgalom szülőjének, melyet az egykorúak így fogalmaztak: „Let us get rid of the foreign capital which exploits us!”⁴⁸ Ezek az egykorúak körében nagyon népszerű nézetek már az első világháború előtt is könnyen cáfolhatók lettek volna – a szövetkezeti központok publikált mérlegeiben egyértelműen követhető, hogy a hitelek közvetítésének iránya a központtól irányult a tagszövetkezetek és az azokkal szembenálló helyi hitelfelvevők felé, nem pedig fordítva.

Ettől függetlenül még igaz is lehet – vagy talán hamis is – a megfigyelés, hogy a világ részeire szakadt, nagyváros és falvak, fejlett és fejletlen vidékek különbségei nőttek. Ezt a baloldali ideológusok a nemzetközi kereskedelemben zajló egyenlőtlen csere és az ún. „perifériális” területek rovására végrehajtott gazdasági fejlődés elméleteiben Luxemburgtól Wallersteinig újra és újra megfogalmazták. E nézetekkel szemben például az Osztrák–Magyar Monarchia vonatkozásában a gazdaságtörténeti elemzések a birodalmi gazdasági integrációk fölzárkóztató, kiegyenlítő hatását mutatják döntőnek.⁴⁹ De még ha volt is ilyen széttartó fejlődés, annak okai között területeinken a hitelszövetkezeti mozgalom által a falvakba is elvitt pénzügyi integráció nem szerepelhetett. Ez talán éppen 1920 után változhatott, akkor, amikor a mezőgazdaság már nagyobbreszt integrálódott a kapitalista hitelrendszerbe. Ekkora kiépültek a vidék gazdasági integrációjának közlekedési, áruforgalmi és pénzügyi rendszerei, a mezőgazdasági termelés pedig intenzifikálódott és vélhető, hogy szektorok közötti összehasonlításban maga is kapott annyi tőkét, amennyit leadott. Talán. Vizsgálatokat erre nem ismerek.

Az viszont kézenfekvő, hogy a húszas évek konszolidációja után a már konszernné szövődött, állami monopoljogosítványokkal felruházott,

⁴⁸ Čuješ, Rudolf: The cooperative movement in Slovenia. In: Balawyder (szerk.) i. m. 83–110., idézet: 89. Az idézet a kortárs Janko Pajktól származik, de a szerző, úgy tűnik, egyetért vele. Egy újabb szlovén feldolgozás nagyon általános fogalmazásai a nemzeti szempontok primátusáról a szövetkezeti mozgalomban mintha még mindig ezt az álláspontot visszhangoznák: Lazarević, Žarko: National and Economic Features of Slovene Cooperatives. In: Lorenz (szerk.) i. m. 251–262.

⁴⁹ Komlos, John: *The Habsburg Monarchy as a Customs Union. Economic Development in Austria-Hungary in the Nineteenth Century*. Princeton U. P. Princeton, N. J., 1983. [Magyar kiadás: John Komlos: *Az Osztrák–Magyar Monarchia mint közös piac*. Budapest, 1990.]

a szövetkezeti tagságtól csak többszörös áttétellel függő, viselkedésükben a tőkés nagyvállalatokra hasonlítani kezdő szövetkezeti központok, melyek szerte Közép-Európában, így nálunk is létrejöttek, de legnagyobb jelentőségre Csehszlovákiában tettek szert, versenytorzító monopolpozíciójuknál és magas koncentrációjuknál fogva megtehették, hogy a falusi és kisvárosi kistermelők rovására a központok gazdasági eredményeinek (ne mondjuk, profitjának) maximalizálására törekvő üzletpolitikát folytassanak.

Sajátos módon a szövetkezeti központok ilyen erőpozíciója azonban azt is eredményezte, mind a cseh, mind a szudétanémet központoknál, hogy azok vállalati formában, alkalmazottakkal dolgozva csináltak egy sor helyi üzemet, szárítót, tejfeldolgozót, főleg pedig terményraktárakat és szeszgyárakat. Utóbbiban a kapacitások nagyobb része a szövetkezeti központoké volt. Ezek, miközben a helyi szövetkezetek nem tudták befolyásolni őket, mégis csak jelentős mértékben függetlenítették a helyi termelést a távolabbi feldolgozó központok keresleti feltételeitől, vagyis a feldolgozóipari nagytőkétől. Ez a szövetkezeti univerzum aztán az egykorúak szerint visszahatott a parasztság nemzeti tudatosságára is, konszolidálva a szudétanémet és cseh táborokat.⁵⁰ Ez is lehet – a történelem nem egyszerű. Éppen a magas szintű piaci integráció bizonyos formái hozhatnak a szövetkezeti tagságnak egyrészt jövedelemhátrányokat, másrészt az értékesítés biztonságát, harmadrészt a hétköznapi együttműködés olyan sűrűségét és térbeli zártságát, mely az etnikai szegregációt erősítette.

4. Nemzettagok és szövetkezeti tagok

Miért léptek be az emberek a szövetkezetekbe, mit vártak és mit kaptak?

Legelőször is konkrét dolgokat. A helyi érdekű szövetkezetek nyilvánvalóan szorosan illeszkedtek a kölcsönös segélynyújtás iránti helyi igényekhez, csakúgy, mint a helyi társadalom szerkezetéhez. A hálózatot alkotó szövetkezetek tagjait legelőbb e szervezetek elsődleges gazdasági céljai vették a belépésre. A fogyasztási szövetkezetek esetében ez a nagykereskedelmi árrésen való osztozkodás és a vett termékek jobb minősége lehetett. Noha az egy pontra, a szövetkezeti boltosra gyakorolt társadalmi-erkölcsi

⁵⁰ Oebser, Arno: *Das deutsche Genossenschaftswesen in den Gebieten der ehemaligen Tschecho-Slowakei, in Rumänien, Südslawien und Ungarn*. Stuttgart–Berlin, W. Kohlhammer Verlag, 1940. 40–69.; vö. továbbá Reich i. m.

nyomás jelentős szerepet játszhatott abban, hogy a szövetkezeti árubeszerzés fölvehette a versenyt a magánkereskedőkkel, ugyanakkor az egyszerű tagok tagként való ténykedésében szinte semmi ilyen erkölcsi-ideológiai elem nem fedezhető föl. Nem azért vesz az ember olcsóbban petrórt, sőt vagy rézgálicot, hogy a nemzeti hovatartozását megmutassa. Sajátos körülmények között persze a petró vásárlásából is lehet tüntetést csinálni – csak hogy ennek értelmezése több irányba is mehet.

A kutatónak a szimbolikus tiltakozás lehetőségét minden irányban meg kell vizsgálnia. A fogyasztási szövetkezethez csatlakozók nemcsak nemzetiségüket demonstrálhatják, de kereszténységüket is – a zsidó közvetítő kereskedők kezében megismert és szimbolikussá emelt kereskedelmi fogások (hamisítás, súlycsonkítás, részletre eladás, a jövőre előre szabott áron való lekötése, uzsorakamat stb.) ellen való tiltakozásként. Fordítva viszont távolmaradásuk sem csak nemzetietlenségüket demonstrálhatja, hanem például az egyházi elitek elleni tiltakozást is (a fogyasztási szövetek vezetése gyakran a papok kezében volt). Ez nem biztos, hogy a vallástalanságot jelzi. Jelenthet kézenfekvő reakciót a magyar egyházi adókra, a helyi papság hitbuzgalmára, illetve annak hiányára – de esetleg a helyi papok világi, akár szövetkezeti szerepvállalására is.

A hálózatot alkotó szövetkezetek olyan fajtáinál, mint a hitelszövetkezetek, vagy a tej-, illetve a raktárszövetkezetek, ahol a tagok egyrészt egymás tartozásaiért saját vagyonukkal felelnek, másrészt úgy a hitelnyújtásban, mind az áruk kezelésében és elszámolásában a pontos elszámolásokon túl komplex és tartós bizalmi viszonyokra vannak utalva, más helyzetet találunk. E bizalomra alapuló szövetkezetek fejlődésükben igen sokáig, legalább az 1890-es évek polarizálódásáig mind a német, mind a Habsburg birodalomban a legtöbb helyen multietnikus jellegűek – mert a gazdasági árucseré is az volt. Hitelt a szövetkezeti tagok a hitelképesség, nem pedig nemzetségség alapján adtak – hiszen a hitelszövetkezet éppen személyi hitelt biztosított, melynek nem volt ingatlanfedezete. Ez a hitelnyújtás a magyarországi hitelszövetkezetek esetében bizonyíthatóan kiterjedt a hitelszövetkezet nem-paraszti, illetve nem a többségi etnikai-konfeszionális csoporthoz tartozó tagjaira is.⁵¹ Ez a kereslet oldaláról is logikus – személyi hitelt sokféle célból igényelhetettek a falusi

⁵¹ Vári András: Credit, Knowledge and Expectations: Peasant Cooperatives as Dissemination Agencies in Villages. Előadás a *Mobilising Rural Society. Central and East Central Europe from the 1870s to the 1920s* c. konferencián. Budapest, Central European University, 2007. április 13–14.

kisegyszisztenciák. Idetartozik a paraszti marhaállomány bővítése, de ide tartozik a falusi kézművesek és a városba járó kofák, sőt, a falusi zsidóság az árukészlettel együtt szezonálisan ingadozó pénzigényének kielégítése is. A bizalom ugyanis e korban és helyszínen nem képzelt közösséget („imagined community”) határol, hanem egy, kulturálisan és rendileg tagolt, de konkrét térben naponta együttműködő csoportot definiál.

A szövetkezeti együttműködés tehát magában véve valószínűleg nem bontott le hagyományos határokat – erre néprajzi adatok szolgálnak sikeres és intenzíven működő szövetkezettel rendelkező magyar falvakból a századfordulótól a 20. század közepéig.⁵² De részben, bizonyos nyilvános szerepekben átjárhatóvá tette e hagyományos tagságokat a szövetkezet, mint integratív társadalmi forma.

Másrészt a szövetkezetek hálózattá szerveződésével szükség lett egy „lingua franca”-ra – ami összeköt, de nem identifikál. Ez, akárcsak a gazdasági élet más integrált hálózataiban, mindig a nagyobb közösség, a taggabb világ nyelve volt. A nyelvhasználatnak mindig van következménye a társadalmi csoportok identitására nézve, de azért itt figyelembe kell venni, hogy a többnyelvűség a 19. század végéig egész Közép-Európában a mainál sokkal nagyobb mérvű és nem hatalmi szóval diktált, hanem a hétköznapi életbe, kapcsolatrendszerekbe illeszkedő volt.⁵³ A nyelvkérdés tehát egyrészt nem volt kérdés, másrészt magában nemigen határozhatótt a szövetkezetekben résztvevők identitása felől. Ugyanakkor a parasztság nemzeti tudatossága éppen a nemzeti mozgalmak aktivistáinak panaszai alapján is igen sokáig elég alacsony lehetett. E nemzeti tuda-

⁵² Vö.: Szabó László: Egy alföldi falu – Kecel – társadalmának rétegződése a XIX. században a népi megítélések tükrében. In: Novák László (szerk.): *Néprajzi tanulmányok Ikvai Nándor emlékére*. II. k. Studia Comitatus 24. Szentendre, 1994. 233–262. Kecel 1889-ben alakított hitelszövetkezetet, ipartestületei és olvasókörrei voltak – de a társadalmi szegregációt nem számolták föl.

⁵³ Ennek bizonyítéka az 1918 előtti évekre nézve a néprajz által dokumentált, többszálú gazdasági kapcsolatokba illeszkedő cseregyerek-rendszer: Andrásfalvy Bertalan: *Die Arbeitsbeziehungen zwischen ungarischen und deutschen Dörfern in der Umgebung von Budapest*. In: Weber-Kellermann, Ingeborg (szerk.): *Zur Interethnik. Donauschwaben, Siebenbürger Sachsen und ihre Nachbarn*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1978.; Csoma Zsigmond: *Adatok a Kál-völgyi cseregyerek-rendszerhez (Cseregyerekek és a borkereskedelem kapcsolata a 19. század végén, 20. század elején)* *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 1982. 16. sz. 319–323.; Paládi-Kovács Attila: *A cseregyerekek. Népi kapcsolatok és nyelvtanulás a régi Gömörben*. In: Botik, Ján–Méri Margit (szerk.): *A csehszlovákiai magyar nemzetiség néprajzi kutatása*. Bratislava, 1981. 63–72.

tosság letapogatására nem jó megoldás, ha valaki csak a hálózatok központjait, csúcsszerveit tekinti. Az adott hálózati központban ülő vezetők, értelmiségiek egyrészt identitását, másrészt aspirációit tükröző kijelentéseit nem lehet összekeverni a tagszövetkezetek egyszerű népének identitásával. Az identitások „nemzetiesedése” ezen a szinten dokumentálásra szorulna. Feltűnő ugyanis, hogy ott, ahol nem érték állami atrocitások a parasztokat és nem erősítette az állami befolyást konfesszionális konfliktus, a parasztok nagyon sokáig megmaradtak régies-rendies identitásképleteik mellett. Sőt, megkockáztatható, hogy a „nationalism studies” típusú magyarázatoknak időnként – nyilván nem mindig – akár a fordítottja lehet a beállott fejlődés találó értékelése: Ott, ahol a szövetkezetek már nemcsak a falusi-kisvárosi termelők nagyobb integrációkba való betagozásának feladatainál tartottak, hanem már sűrű, egyesületekkel egybeszövött hálózatot alkottak, amely igazolhatóan a nemzeti közösség részeként definiálta magát már az egyes tagszövetkezetek és az egyszerű emberek szintjén is, ott gyakran igen éles, az állami politikai döntések nyomán keletkezett traumákról volt szó – például a dualizmus kori szászok, 1870–1914 között a poroszországi lengyelek, a két háború közötti időben a csehországi és lengyelországi németek, illetve az utódállami magyarság vonatkozásában.⁵⁴ Persze, ez se áll mindenhol – a Habsburg monarchia legerősebb nemzeti mozgalmára, a csehekre például nem. De azért a nemzeti hovatartozást a felekezeti elnyomás, az önkormányzatiság sérelmei, illetve fölszámolása és az állami vagyonekbozás is tudatosíthatja a paraszti lakosságban.

5. A komplexebb közösség-tanulmányok lehetősége

Utóbbi eszmefuttatásaim spekulációk. Nincs másra mód – mint említettem, a szövetkezetek és a nemzetté válás társadalomtörténeti megalapozottságú kutatása az elmúlt időszakban mostohagyermek volt. Javuláshoz több lépcső is vezethet, mindegyiket az európai társadalomtörténet építette. Ilyen lehetne a hagyományos rendi szervezetek, konfesszionális közösségek átalakulási folyamatainak, a modern állami integrációba való beilleszkedésének komolyan vétele – a modern nemzetállami szerkezethez különböző, nem párhuzamos utak vezettek. Mint

⁵⁴ A szászokra nézve: Egry Gábor: Az erdélyi szász Raiffeisen-mozgalom kezdetei. *Aetas*, 2004. 1. sz. 100–130.

Tóth Zoltán és mások megmutatták, a rendies, konfesszionálisan eltérő elképzelések a modern, nemzeti, polgári világról a mába nyúlnak, az új világot is tagolják.

Az említett beilleszkedést, a rendies társadalmi szerkezeti elvek átfrását a kifejlődő kapitalizmus gazdasági terében hajtják végre. Az, hogy a kommercializálódó világ erősíti-e, vagy csak túri a birodalmakat, vagy nemzetállamokká bontja őket, valamint hogy utóbbiak mely régiókat tudnak, melyeket pedig nem tudnak a nemzetállami integrációba bevonni – ez nemcsak az egyes nemzeti mozgalmak törekvéseiből, a szimbolikus közöseteremtő gyakorlatokból vezetődik le, de van az egykorúak által fölismert és megtárgyalt gazdasági logikája is. Ennek figyelembe vétele csökkenthetné a nemzetek teremtésére irányuló szimbolikus gyakorlatok paradoxonát: ti., hogy éppen, mert szinte mindenütt megtalálhatók, nem sokat magyaráznak meg e vállalkozások eredményeinek hatalmas eltéréseiből, mondjuk morvák, mazurok és magyarok, szorbok, szászok és szerbek között.

Lenne a gazdaság komolyabban vételének más haszna is. A szövetkezet tekinthető egy intézményes eszköznek a hagyományos paraszti és kis-termelői rétegek kapitalista gazdaságba illeszkedésének fájdalommentes végigvitelére. De az intézményeket ritkán építik legalulról – témánkban is minden tanulmány hangsúlyozza a hagyományos elitek szerepét, noha kevés konkrétumot közöl róluk. Annyit azért megtudunk, hogy e közreműködők mindenek előtt papok voltak. Ellentétben a legtöbb szerzővel, nem tekinteném e réteget egyszerűen „intellektuell”-nek. „Intellectuals” – egyrészt egységes, másrészt a modern világ felé egységesen nyitott képzetet kelt az angol szó. A valóságban köti őket saját, eltérő hitviláguk, az egyházi tisztségüknek a világi életben megfelelő szerepeik, mondjuk így, eltérő közösségi vezető szerepeik. Az ortodox, katolikus, luteránus papokat és tanárokat nem venném egy kalap alá. Ezek az eltérő szerepek formálják az intézményrendszereket, melyekben részt vesznek, ezek pedig visszahatnak – korlátozottan, bizonyos pontokon a kapitalista integrációra is.

Más hagyományos elit is játszhat ilyen társadalmi átalakítást segítő szerepet, ahol hasonló megközelítést látnék szükségesnek. Maga a történeti átalakítási vállalkozások, különösen azok összekapcsolódásának kérdése szerintem a probléma egyik kulcsa. Ez lenne legerősebb pozitív ajánlásom az itt kritikával illetett kutatási irány számára. Ha a „nemzet” fogalmát az állam értelmében vesszük, akkor nyilván beszélhetünk bangladesi és felsővoltagei nemzetekről, valamint, ha győztek volna

a polgárháborúkban, biafrai, kurd stb. nemzetekről. Ha viszont a fogalomnak történetileg meghatározott sajátos jelentést akarunk tulajdonítani, akkor ilyen a nemzetté válás és a kontinentális európai polgárosodás összekapcsolásával kaphatunk. Bár a „polgárosodás” nem analitikus kategória, elég sokágú és gazdag kutatási hagyomány dokumentálja megjelenési formáit. Ha ehhez kapcsolódik a „nation building” kutatója, a nemzetté válás és a nemzeti mozgósítás reálisabb, a valósághoz hívebb, de a nagyléptékű összehasonlításokat nem eleve kizáró elemzést szolgáltathat. Ez esetben le kellene azonban mondania arról, hogy akár a szövetségi mozgalomnak, akár általánosságban a szervezeti-társulási formáknak olyan kiemelt jelentőséget tulajdonítson, mint azt eddig tette. Nem ezek a sajátos „mozgósítási technikák” hozzák létre a nemzeti és polgári élet terveit, projektjeit, hanem fordítva, utóbbiak használják föl – esetenként, nem mindig – ezeket. Tanulságos e vonatkozásban az egyik legérettebb és legkorábban jelentkező nemzeti és polgári projekt, a csehké. Itt a cseh agrármozgalom nemzeti jellegűvé válását követő monográfia éppen úgy tekinti az agrár egyesületeket, mint amelyek nagyon sokáig „utraquista”, két szín alatti testületek voltak.⁵⁵ Ezt egyrészt a gazdasági érdekek közössége indokolta, másrészt a nagybirtok és az agrárértelmiség ilyen irányú nyomása segítette, de motiválhatta az is, hogy a cseh parasztság politikai vezető rétege, a kommercializáltan gazdálkodó, városba költözött és tartalmilag is polgárosodó gazdagparasztság nyelvi- és kulturálisan is széles felületen érintkezett a kisvárosi németességgel. Ez a cseh–német együttműködés komoly próbákat is kibírt, igaz, az ifjúcseh radikális nacionalizmus idegensége és közönye a vidéki társadalommal szemben szintén segítette fennmaradását. Az agrár érdekképviseletek és egyesületek „megcsehesedése” és radikalizálódása a Taafe-kormány klerikális iskolapolitikájára, az iskolarendszer egyházi ellenőrzésének helyreállítására adott, nemzeti szín alatti polgári jellegű válasza volt a társadalmi-művelődési aspirációiban érintett paraszti vezetőrétegnek.⁵⁶

Általánosságban is igaz, hogy a „polgári” és „nemzeti” projektek mögé nagyon különböző társadalmi-műveltségi csoportok is odaállhatnak

⁵⁵ Heumos, Peter: *Agrarische Interessen und nationale Politik in Böhmen 1848–1889. Sozialökonomische und organisatorische Entstehungsbedingungen der tschechischen Bauernbewegung*. Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1978. 85–126. A vidéki Schulze-Delitzsch hitelszövetkezeteket azonban Heumos is cseh jellegűnek veszi, de nem tulajdonít nekik különleges mozgósító erőt.

⁵⁶ Uo. 130–170.

– átszínezve evvel magukat a programokat.⁵⁷ Ahogy fentebb megjegyeztem, mind a csoportok eredete és hagyományai, mind a gazdasági tér, amiben ezek a társadalomépítő vállalkozások zajlanak, de persze maguk a szervezeti (pl. szövetkezeti) formák is, amikben ezek az együttműködések zajlanak, kihatnak az eredményre. Ezekből a feltételekből, mint alkotó részekből, elemekből azonban nem lehet kirakni az épülő nemzetet, mert e vállalkozások komplexitása miatt történetük egyedi és megismételhetetlen, de nem összehasonlíthatatlan.

A „nation-building” vállalkozás tudományos leképezése tehát nem kemény és egyértelmű kockákból, vagy elemekből álló tudományos építőjátékot kellene, hogy jelentsen, hanem hajlékony, de egybefüggő szövetek továbbszövését és alakítását. Különben – megmaradhatunk a „képzelt közösségeknél”. Nem érdemlünk jobbat.

⁵⁷ Halmos Károly: Verbürgerlichung als Veradeligung. Zivilisation in Ungarn — Grenzland und Peripherie. In: Hannes Stekl et al. (szerk.): *Durch Arbeit, Fleiß, Wissen und Gerechtigkeit*. Bürgertum in der Habsburger-Monarchie 2. Wien–Köln–Weimar, Böhlau, 1992. 180–192.